

Arne Espegaard:

En grammatik i støbeskeen

Sprog er som bekendt Vorherres eget værk, mens grammatikken er skabt af fanden himself.

Derfor burde man jo holde fingrene fra den, især da det jo vitterligt forholder sig således, at rækker man bemeldte mørkets fyrste sin lillefinger, så snupper han hele hånden.

Men er man nu nysgerrig efter at undersøge, hvordan sproget arter sig, udvikler sig og fungerer, så er grammatikken den vej man må gå, vel at mærke når man tager ordet ikke blot i den snævre skolemæssige betydning: bøjningslære og ordføjningslære – men i en videre betydning, der bl.a. også omfatter en disciplin som sprogets udvikling.

Efter at jeg nu har vandret ud ad den vej i 4-5 år, standser jeg ved en milepæl, tørrer sveden af panden, og forsøger på anmodning fra Ord & Sag at give en redegørelse for, hvor rejsen går hen.

Målet er at give en beskrivelse af en gruppe nabodialekter, nemlig målene på Læsø og Hirtsholmen, i Vendsyssel (forkortet V) og Østerhannherred (ØH), samt i det nordlige Østhimmerland (Him.) - både deres indbyrdes forskelligheder og deres udvikling fra middelalderen til vore dage. Det sker på basis af de optegnelser som jeg gennem mere end et halvt århundrede har foretaget i de nævnte nordjyske egne.

Det område, som undersøgelsen i sin helhed omfatter, er ikke særlig stort, men overordentlig rigt på vekslende udformning af de sproglige elementer inden for enhver kategori. Disse vil blive klarlagt og kortlagt. Og så bygger arbejdet i øvrigt på følgende hypotese:

De dialektgeografiske forskelle må i hovedsagen anses for resultatet af en ujævn sproglig udvikling, der lader nogle egne sproglige elementer fremtræde som avancerede og andre som mer eller mindre retarderede, eventuelt ligefrem relikter, i forhold til en formodet stort set fælles oprindelse. Det må derfor være muligt på en række områder at give et bidrag til den nordjyske sproghistorie ved at bestemme den relative alder af de fra egn til egn vekslende former.

De forskellige egne udformning af et givet sprogelement ses altså her som forskellige stadier i en udvikling fra en fælles form (subsidiært to el. tre).

Denne ældre form kan være konstrueret (stjerneform) ved sproglig slutning ud fra de eksisterende dialektformer, men kan også være den formentlig ældste af disse, eller en form, der kendes fra et ældre dansk sprogtrin.

Berettigelsen i at anvende en sådan er ret problematisk, for ofte er det vanskeligt at bestemme lydverdien af de gamle teksters skriftbillede nøje; men værre er: mange middelalderlige kilder har ikke en sprogform der fremtræder som sikkert hjemmehørende i en bestemt landsdel, og de der lader sig bestemme som jyske, er næsten alle sønderjyske eller midt-østjyske, i hvert fald er der ingen af disse kilder, der sprogligt hører hjemme i det her behandlede nordjyske område. Når vi derfor af de middelalderlige former for fx subst. hvede, der optræder med både æ og e, vælger hvedhe som fælles "grundform" for de nordjyske former, skyldes det ikke vished om, at vi her har en jysk form, og slet ikke en nordjysk, men blot dette, at den valgte form har størst sandsynlighed for at være den ældre form, hvoraf nutidens dialektale former i vort område er udviklet.

Det er således et af hovedformålene for mit arbejde at redegøre for, hvilke ændringer der har fundet sted mellem den nævnte ældre form og nutidens dialekter i det behandlede område, men der vil også blive redegjort for en række af de udviklinger, der er fælles for områdets dialekter, især hvor de er forskellige fra nabodialekter eller rigssproget.

A propos de middeldanske former: Selv om der kendes 3-4 eller flere sådanne af et givet ord, er det langt fra sikkert, at vi hermed har dækket de dengang eksisterende egnsforskelle ind. Tværtimod. Når man

har erfaret, hvor herligt vildtvoksende dialekter i vore dage er, kan man næppe tro, at der for blot tusind år siden har eksisteret en ret ensartet dansk sprogtilstand – ikke engang for et mindre område som det nordlige Jylland – eller at de relativt få kendte gammeldanske former af et givet ord blot nogenlunde repræsenterer, hvad der for nogle hundrede år siden eksisterede af dialektale forskelligheder. Små samfund med private ejendommeligheder i forhold til nærmere og fjernere naboers sprog må der altid have været, selv om visse egne med tættere kommunikation og et stærkt centrum har kunnet udvikle en slags regionaldialekt, der har levet en tid, inden også den under ændrede forhold spaltedes i en række indbyrdes forskellige mål.

De dialektale forskelligheder i det omhandlede nordjyske område vises på en lang række kort i stil med de vedføjede kort over “gø”.

Den optimale korrekthed i dialektlinjernes forløb på kortene er sikret ved, at jeg med mine spørgelister har besøgt hvert eneste sogn på Læsø, i Vendsyssel og Ø.Hanherred, samt adskillige i Østhimmerland. I store sogne har jeg optegnet 5 til 10 steder for at få udtalen m.v. i hvert hjørne med.

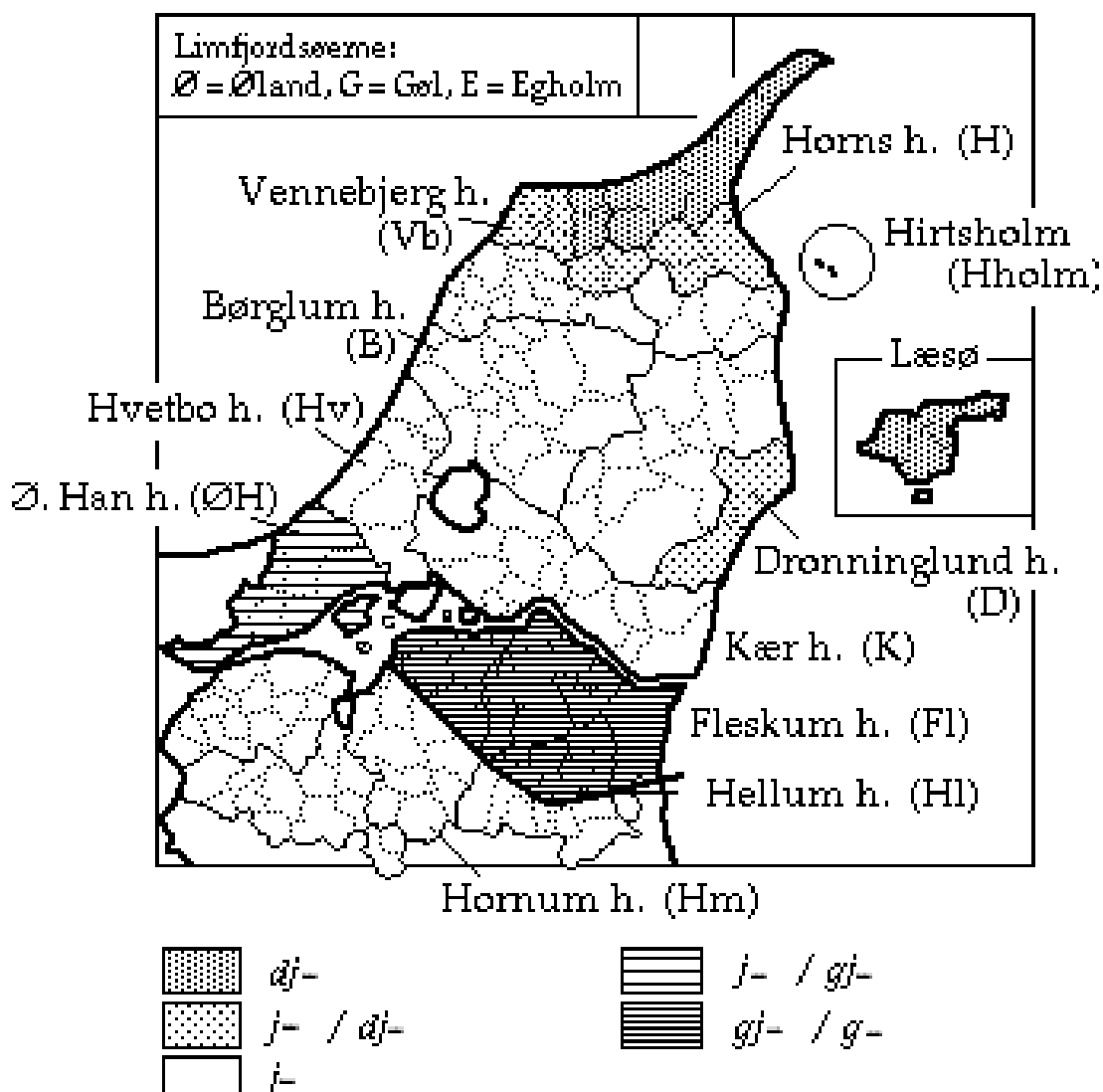
Da det er den til enhver tid værende ældste generation jeg har interviewet, stammer mit materiale – hvor ikke andet er anført – fra den sprogform der hos meddelerne er grundlagt i sidste halvår af forrige århundrede (min ældste meddeler er født i 1850).

Men lad mig give en prøve på, hvilke sproglige forandringer der kan være sket mellem en “grundform”, hvad enten den er middelalderlig eller ikke, og nutidens dialektale mangfoldigheder.

Vi vælger udsagnsordet “gø”, se de to kort s.16 og s.18. Til hvert sådant kort i mit arbejde bringes en oversigt over de vigtigste forefundne former, ordnet således, at den der mest ligner “grundformen”, står nærmest ved denne, hvorefter resten anføres – så vidt muligt – efter alder. De yngste kommer altså sidst i rækken, også selv om de gennem forskellige udviklinger igen er kommet til at ligne “grundformen” eller er blevet identisk med den.

Efter hver form anføres de lokaliteter, hvor den forefindes.

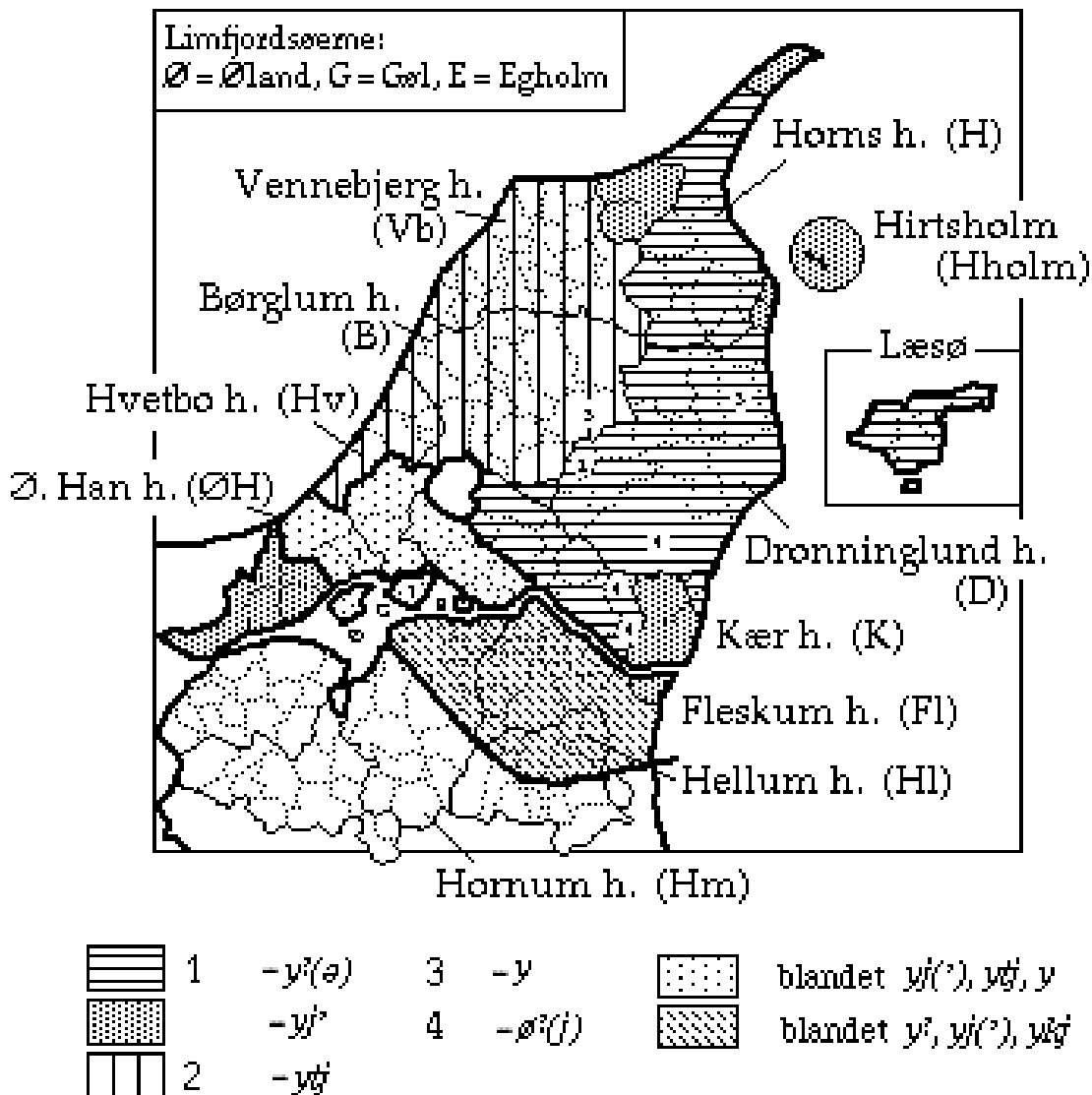
Kort nr. 1. (udtalen af g- i ordet gø)

For ordet “gø” må vi arbejde med hele to udviklingsrækker, en for medlyden (g) og en for selvlyden (ø), da de, bortset fra det første trin, udvikler sig helt uafhængigt af hinanden. Det er derfor ikke muligt at kombinere leddene i den ene tidsordnede række med leddene i den anden; ingen kan jo vide, om fx udviklingen af g til *gj* er ældre eller samtidig med udviklingen af ø til *y'*. Og går vi til næste trin i udviklingsrækken, kan det at *y'* bliver til *yj'* lige så godt være ældre som

Det første trin i udviklingen, overgangen fra den mere åbne selvlyd \emptyset til det mere lukkede y , er forårsaget af det foregående gj . Denne overgang må være sket i hele det omhandlede område, men på Hirschholmen, i VV og ØH, spredt i ØV er det lange y' derefter blevet diftongeret, dvs. spaltet i to lyd: yj' . I VV samt spredt i ØH er yj' dernæst blevet til ytj , og i Him. et enkelt sted til ykj . Dette at stødet () falder bort og erstattes af et tj eller kj , er et fænomen, som kaldes "klusilspring", men hvis oprindelse det fører for vidt at komme ind på her.

Kort nr. 2. (udtalen af -ø- i ordet gø)

Den tredje form som udvikles af *yj'* er *yj*. Her er der tale om tab af længde og stød. Det hænger sammen med en meget almindelig tendens til at danne "kortformer", især af enstavelsesord, og især i det sydvestlige Vends. samt i ØH og Him., i mindre grad i det øvrige område. I Vends. hører man dog også kortformen *jy*. Den er sjælden, men en ganske tilsvarende kortform af ordet "by", nemlig *by*, har sejret i størstedelen af området.

Som det ses af eksemplet "gø", indgår det i planen med dette arbejdsdels at gøre rede for den geografiske fordeling af nutidens dialektale ejendommeligheder ved hjælp af kort og dertil hørende tekst, dels at beskrive, hvilke udviklinger der har ført til så forskellige resultater, og – hvor det er muligt – finde frem til, hvad der har forårsaget ændringerne i sproget.

Langt størstedelen af mit arbejde udgøres af kapitler om stød, lydåbning, lydlukning, palatalisering, diftongering, orddannelse m.v.

Emnerne er mangfoldige, og mit indsamlede materiale er så stort, at jeg aldrig når helt til bunds i det. Når jeg ser fremad mod målet, synes vejen uendelig lang.

Men hvad – den situation har jeg stået i før, nemlig da jeg arbejdede på Vendsysselsk Ordbog (1454 dobbeltspaltede sider). Især syntes jeg sliddet med det såre hyppige begyndelsesbogstav S aldrig fik ende. Da kom jeg i tanker om et latinsk distichon. Hvor jeg havde det fra, husker jeg ikke mere, men det lød omtrent således:

In media litera longissima S tractanda
expirant omnes encyclopaedistae.
Orate pro nobis!

Det vil sige så meget som at ordbogsforfattere plejer at stille træskoene midt i det skrækkelige lange S! Nå så galt gik det jo ikke mig. Og med lidt held lykkes det mig nok også at afslutte den nordjyske "grammatik" på fornuftig vis. Orate pro me!